

Срђан Ратковић¹

Музеј Херцеговине Требиње

Прегледни научни рад

УДК 930.85(497.16Никшић)“1877“

DOI 10.7251/SIC2609099R

COBISS.RS-ID 143958785

ОСЛОБОЂЕЊЕ НИКШИЋА 1877. ГОДИНЕ У ДЈЕЛИМА САВРЕМЕНИКА

Апстракт: *Историја односа Османског царства и Црне горе испуњена је готово константним сукобима. Један од тих сукоба, узрокован устанком у Херцеговини 1875. године, довешће до дуго чеканог ослобођења Никшића, чије узроке, ток и посљедице настојимо представити у овом раду према свједочењу савременика и учесника опсаде из 1877. године. Рад је настао на основу ондашње периодике, писама дописника Манчестер Гардијана, аутобиографије америчког новинара, путописца и дописника Тајмса, извјештаја османског чиновника у Никшићу за вријеме опсаде, те мемоара црногорског владара и његовог војводе. Датуми у раду су дати по новом календару, док су у поменутих изворима кориштени датуми и по старом и по новом календару.*

Кључне ријечи: *Никшић, књаз Никола Петровић, Артур Еванс, Вилијам Стилман, наиб Хусејн Руки Ђозић, Гавро Вуковић.*

Херцеговачки устанак 1875. године имао је национални и социјални карактер. Низ узрока који су се гомилали током 19. вијека, попут вјерске неравноправности, аграрног питања, раста пореза, давање сакупљања пореза у закуп које су пратила константна насиља итд., довели су до покрета који ће, кроз Велику источну кризу, омогућити стварање нових националних држава на Балкану. Устанак је избацио на површину и династичке суревњивости

¹srđjan.ratkovic95@gmail.com

између Србије и Црне Горе. Јавно мњење обје српске кнежевине је тражило рат, а како је криза одмицала расла је и ријешеност званичног Београда и Цетиња за сукоб са Османским царством. Томе је нарочито погодовало сурово гушење устанка у Бугарској. С друге стране, Русија је са европским силама, уз ослонац на Аустроугарску и Пруску, настојала да мирним путем ријешити кризу, што није довело до жељених резултата.²

Још од самог почетка устанка Црна Гора и Србија су повеле преговоре о заједничком наступању по питању Босне и Херцеговине. Преговори су, уз низ потешкоћа, резултовали савезом, који је до краја јуна 1876. године довео до рата Србије и Црне Горе са Османским царством. Иако није дошло до општег устанка на Балкану, гдје су Румунија и Грчка остале неутралне, овај рат је довео до заостравања односа у Источном питању. Русија је била свјесна да ће бити увучена у рат било војно, било дипломатски. Црна Гора је у рату имала више успјеха од Србије, па је уз посредство сила договорено примирје. Током примирја вођени су преговори у Цариграду за склапање мира и спровођење реформи у Османском царству. Неуспјех Цариградске конференције довео је до преговора Порте са Србијом и Црном Гором. Србија је закључила мир, док су преговори са Црном Гором завршени неуспјехом, усљед неусаглашавања по питању територијалних захтјева Црне Горе, која је, између осталог, тражила уступање Никшића. Тако је рат настављен, а као савезник Црне Горе појавила се Русија, након што се претходно са Аустроугарском договорила о преуређењу Балкана послитје рата.³

Никшић је заузимао битно мјесто у односима Османског царства и Црне Горе.⁴ Књаз Никола I Петровић (књаз 1860–1910, краљ 1910–

² Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, (Нови Сад: Архив Војводине, Православна реч, 2021), 29–56, 315–322; Васа Чубриловић, *Устанак у Босни 1875–1878*, (Београд: Службени лист СРЈ, Балканолошки институт САНУ, 1996), 19–23; Душко М. Ковачевић, *Историја спољне политике руске империје: 1801–1917*, (Београд: Завод за уџбенике, 2019), 283–286.

³ М. Екмечић, *Устанак у Босни...*, 323–329, 389–408; В. Чубриловић, *Устанак у Босни...*, 175–181, 198–216; Д. М. Ковачевић, *Историја спољне политике...*, 186–292; Радоман Јовановић, „Црна Гора 1851–1878”, *Историја српског народа, V-1*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 444–445; Чедомир Попов, „Србија 1868–1878”, *Историја српског народа, V-1*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 381–394.

⁴ Šarl Irjart, *Bosna i Hercegovina-putopis iz vremena ustanka 1875–1876*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 136; Гавро Вуковић, *Мемоари I*, приредили: Бранко Бањевић и Димитрије Јоветић (Цетиње: Обод, Подгорица: Побједа, 1985), 393.

1918) Никшић карактерише као кључ Херцеговине око кога су се многи бојеви водили, те да се Никшић као клин уцијепио у Црну Гору.⁵ Артур Еванс⁶ (1851–1941) наводи да је Никшић „био вјечни трн поред Црне Горе. Узимајући Никшић на једној страни и Подгорицу на другој, Турци су вјешто удесили... да забоду два клина у непријатељску територију”.⁷ Још од самог почетка устанка у Херцеговини, главне путеве према Никшићу затворили су устаници.⁸ Једина веза Никшића ишла је кроз кланац Дуга, те су Османлије на том потезу, уз велике губитке, успјеле да снабдију град намирницама и ратном опремом. То се десило два пута, и то оба прије уласка Црне Горе у рат: крајем 1875. године то је урадио Реуф-паша (1832–1908), на прољеће 1876. године Муктар-паша⁹ (1839–1919).¹⁰ Након уласка Црне Горе у рат положај Никшића је постао осјетно

⁵ Никола I Петровић Његош, *Мемоари II*, приредио: протојереј Радомир Никчевић (Цетиње: Светигора; Подгорица: Октоих, 2009), 122.

⁶ Артур Џон Еванс (енгл. Arthur John Evans) био је британски археолог који је заслужан за откриће Минојске културе. Рођен је 1851. године у мјесту Неш Милс сјеверно од Лондона. Школовање је провео на Хероу, Оксфорду и Гетингену. Приликом његове посјете Босни и Херцеговини избио је устанак 1875. године. Његов повратак у Босну, Дубровник и Црну Гору 1877. године био је у својству дописника *Манчестер Гардијана*. Године 1890. одлази на Шлиманову изложбу у Атини, гдје запажа камене печате, за које сумња да су са Крита. На Криту је 1900. године открио палату у Кнососу. Његова открића су била повод и другим археолозима за истраживање Крита. Умро је 1941. године, оставивши недовршен други том дјела *Scripta Minoa*; Predgovor Milorada Ekmečića jugoslovenskom izdanju Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu tokom pobune avgusta i septembra 1875*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1965), 5; Predgovor Petra Hr. Ilievskog izdanju Džon Čedvik, *Mikenski svet*, (Beograd: Utopija, 2002), 7–9.

⁷ Artur Džon Evans, *Ilirska pisma*, (Banja Luka: Besjeda, Grafid, 2008), 160–161.

⁸ Никола I Петровић Његош, *Мемоари I*, приредио протојереј Радомир Никчевић (Цетиње: Светигора; Подгорица: Октоих, 2009), 344.

⁹ Ахмед Муктар-паша је био османски генерал и државник. Рођен је у Бурси 1839. године као син угледног трговца свиле. Након очеве смрти ујак га је уписао у локалну војну школу, да би школовање наставио на Војној академији у Цариграду. Академију је завршио 1860. године, да би 1861. постао штабни капетан. Већ 1870. године добија чин бригадног генерала, након чега обавља низ битних функција у Османском царству. Крајем 1875. године послат је у Босну и Херцеговину, да би у рату Русије и Османског царства преузео врховну команду у борбама на Кавказу. Пред сам крај рата пребачен је у Цариград са задатком да организује одбрану Цариграда и Каталце. Након Берлинског конгреса обављао је низ војних и управних дужности. Од 1882. до 1908. године боравио је у Египту као високи османски комесар. Након повратка у Цариград био је члан Сената, а кратко је обављао и дужности великог везира током 1912. године. Избијање Балканских ратова довело је до његове оставке на мјесто великог везира. У Сенату је остао до 1918. године. Умро је 21. јануара 1919. године и сахрањен је уз све почасте у Цариграду; *The Encyclopaedia of Islam*, vol. VII (MIF-NAZ), (Leiden-New York: E. J. Brill, 1993), 525.

¹⁰ Хамид Хаџибегвић, „Опсада Никшића 1877 г. према извјештају никшићког наиба”, у: *Историјски зануси 7-9*, (1949), 49; William James Stillman, *Herzegovina and the late uprising: the causes of the latter and the remedies*, (London: Longmans, green, and co, 1877), 100–101,

тежи. Ипак, активна опсада Никшића десила се тек на љето 1877. године, највише због чињенице да је књаз Никола преузео главна дејства током 1876. године у правцу Мостара и Подгорице, што ће довести до битака на Вучијем Долу и Фундини.¹¹

Руска објава рата Османском царству, 24. априла 1877. године, изазвала је велики ентузијазам у Црној Гори. Дјеловало је да је дошао тренутак рјешавања сукоба с Турцима старог 400 година.¹² Русија је савјетовала Црној Гори да дјелује дефанзивно до преласка руске војске преко Дунава.¹³ Порта је наумила да се обрачуна са Црном Гором прије преласка руске војске на Балкан, те је у ту сврху послала Сулејман-пашу (1838–1892) који је скупио велику војску. Сулејман-паша је успио да се пробије до Никшића и снабдије га великом количином намирница и ратног материјала. Међутим, његова војска је претрпјела велике губитке на путу од Никшића до Спужа.¹⁴ Вилијам Стилман¹⁵ (1828–1901) наводи да је „Сулејмановој војсци требало десет дана да пређе растојање које сам ја пре-

120–127; Н. Петровић, *Мемоари I...*, 348–356; Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023), 108–109.

¹¹ Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Црној Гори*, (Никшић: Институт за српску културу, 2017), 220–223; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 296; Радоман Јовановић, „Црна Гора 1851–1878”..., 443–444, Радован Субић, *Стилман и балкански устаници (1868–1878)*, (Београд: Phoenix Press, 2016), 103–106.

¹² William James Stillman, *The Autobiography of a Journalist-Volume II*, (Boston and New York: Houghton, Mifflin and company, 1901), 576–577; Н. Петровић, *Мемоари II...*, 92.

¹³ Славенко Терзић, *На капијама Константинопоља: Русија и балканско питање у 19. веку*, (Нови Сад: Православна реч, Историјски институт Београд, 2021), 443.

¹⁴ А. Дž. Evans, *Ilirska pisma...*, 131–138; Н. Петровић, *Мемоари II...*, 97–118; *Narodni list*, бр. 46, 16. јун 1877, 1; *Narodni list*, бр. 47, 20. јун 1877, 1; *Narodni list*, бр. 48, 23. јун 1877, 1; *Narodni list*, бр. 51, 04. јул 1877, 1; *Застава*, бр. 87, 07. (19) јун 1877, 1; *Застава*, бр. 94, 19. јун (01. јул) 1877, 1–2, 4; *Глас Црногорца*, бр. 30, 06. (18) јун 1877, 1; *Глас Црногорца*, бр. 31, 09. (21) јун 1877, 1; *Глас Црногорца*, бр. 32, 13. (25) јун 1877, 1.

¹⁵ Вилијам Џејмс Стилман (енгл. William James Stillman) био је амерички путописац, новинар и сликар. Рођен је у мјесту Скенектади, у савезној држави Њујорк 1828. године. Уз велике напоре родитеља образовање стиче у Њујорку, док је дипломирао на Унион Колеџу 1848. године. Амерички грађански рат га је затекао док је био у Европи, у Нормандији. Због слабијег здравља није учествовао у рату. Године 1861. бива постављен за конзула САД-а у Риму. Након те дужности пребачен је 1865. године на Крит и тамо је боравио све до гушења побуне, након чега прелази у Атину. По избијању устанка у Херцеговини 1875. године, бива послат као дописник *Тајмса* да извјештава о устанку са терена. Његови текстови су изазвали огромно интересовање, па је се 1877. године вратио из Лондона у Црну Гору. Као дописник *Тајмса* дјеловао је у Атини од 1877. до 1883. године. Умро је у Сарију 1901. године; *The Encyclopaedia Britannica-eleventh edition*, volume XXV, (New York: Encyclopaedia Britannica, Inc, 1911), 912.

шао за три сата лежерног јахања¹⁶. Иако је намјеравао да настави свој поход након реорганизације у Подгорици, убрзо је добио вијести да је руска војска прешла преко Дунава и да се са својим јединицама треба пребацити у Бугарску. Након одласка Сулејман-паше, књаз Никола је војсци дао 15 дана одмора пред наступајућу опсаду Никшића.¹⁷

Прве спорадичне чарке око Никшића почеле су, према тврдњама никшићког наиба Хусејна Рухија Ђозића (1820–1894), 20. и 21. јула. Наредног дана дошао је извјесни Јефто и саопштио стражи да ће Црногорски књаз напасти Никшић уз помоћ топова, позвао је никшићке аге и бегове да се не пролива узалуд крв, већ да се предају и да им књаз Никола неће дирати у иметак, част и поштење.¹⁸ Књаз Никола се већ тога дана, 20. јула, спустио у поље са војском. Наредног дана наређено је заузимање Требјешке Главице, која доминира подручјем и представља „најзгодније мјесто за топове“. На Требјешкој Главици су постављена и два топа заплијењена раније на Медуна. Војвода Петар Вукотић¹⁹ (1826–1904) је 23. јула отишао у Горње Поље, са задатком да заузме утврђења на том простору и пресјече везу са Дугом. Постоје извјесна неслагања по питању датума пада одређених мјеста. *Глас Црногорца, Застава и Народ-*

¹⁶ W. J. Stillman, *The Autobiography...*, 580.

¹⁷ X. Хаџибегвић, „Опсада Никшића...“, 51; Н. Петровић, *Мемоари II...*, 121–122; *Застава*, бр. 103, 05. (17) јул 1877, 1, 2; *Narodni list*, бр. 52, 07. јул 1877, 1; *Narodni list*, бр. 53, 11. јул 1877, 1, 3; *Глас Црногорца*, бр. 33, 16. (28) јун 1877, 1; *Глас Црногорца*, бр. 36, 27. јун (09. јул) 1877, 1; Јован Јовановић, *Илустрована ратна хронока-свеска III*, (Нови Сад: Штампарија А. Пајевића, 1877), 165–166.

¹⁸ Ово не помиње ниједан други извор-X. Хаџибегвић, „Опсада Никшића...“, 51–52.

¹⁹ Петар Вукотић је био црногорски војвода и сенатор. Рођен је на Чеву код Цетиња 1826. године. Школовао се на Цетињу и био миљеник Његоша. Отворено је подржао Данилово проглашење за књаза. Као сенатор највише је радио на војним и дипломатским пословима. Након рата 1852–1853, у коме је рањен при нападу на Жабљак, повјерен му је задатак преуређења војске. Имао је запажену улогу у бици на Граховцу 1858. године, а наредне године је био представник Црне Горе у комисији за разграничење са Османским царством. Књаз Никола је 1860. године оженио његову ћерку Милену. Одржавао је везу са устаницима Луке Вукаловића и имао је битну улогу током рата 1862. године. У јулу 1875. године је упућен да руководи устанком у Херцеговини. Са устаницима је заузео Невесиње, а до краја године је извојевао низ побједа. Након уласка Србије и Црне Горе у рат 1876. године, преузео је командне одговорности према Херцеговини. Борио се на Вучијем Долу, затим против Сулејман-паше и при ослобођењу Никшића. Након рата је пензионисан и био је противник подршке устаницима 1882. године. Био је носилац највећих одликовања Црне Горе, Србије и других држава. Умро је 1903. године и сахрањен је на Чеву уз највеће почести; *Српски биографски речник*, књ. 2 (В–Г), уредник Чедомир Попов, (Нови Сад: Матица српска, 2006), 485–486.

ни лист јављају да је Требјеса заузета 22. јула, док поменути наиб, књаз Никола и војвода Гавро Вуковић²⁰ (1852–1928) у својим списима наводе да се пад Требјесе десио 23. јула. У сваком случају, до краја дана 25. јула заузете су све мање тврђаве које су штитиле главно утврђење и град. Утврђења Вир, Раствовац, Видрован и Мост су пала након краћих сукоба, док се посада из утврђења Клачина, по свим изворима најјаче куле у Пољу, повукла без борбе. Такође, поменути листови доносе податак да је у Раствовцу заробљено 30 османских војника, а у Виру 60 војника. Сходно таквом развоју ситуације, књаз Никола је могао отпочети опсаду главног утврђења 26. јула.²¹ Гавро Вуковић доноси податак да је књаз Никола за опсаду Никшића имао на располагању 13 батаљона.²²

Опкољавање тврђаве и вароши Никшић извршено је до краја 26. јула. Илија Пламенац²³ (1821–1916) је са шест батаљона заузео Студеначке Главице, чији положај доминира југозападним дијеловима града. Са сјевера и сјеверозапада положаје је заузео Петар Вуко-

²⁰ Гавро Вуковић је био црногорски војвода, дипломата, син Миљана Вукова Вешовића. Рођен је у селу Лопате, у Лијевој Ријеци 1852. године. Основно образовање је стекао у манастиру Ђурђеви Ступови и на Цетињу. Гимназију је започео у Ници, а завршио у Београду 1869. године. Завршивши право у Београду 1873. године постао је први дипломирани правник Црне Горе. Учествовао је у рату 1876–1878 вршећи одговорне дужности. Као савременик и учесник битних догађаја оставио је иза себе веома значајне мемоаре. Био је посланик у Цариграду, гдје је учествовао у преговорима са Портом везаним за спровођење одлука Берлинског конгреса. На положају министра иностраних послова Црне Горе био је од 1889. до краја 1905. године, да би од 1906. до 1908. био предсједник Државног савјета. Након уједињења 1918. године дјеловао је као опуномоћени министар у Цариграду. Умро је 1928. године и сахрањен је код манастира Ђурђеви Ступови. (Г. Вуковић, *Мемоари I*, 9).

²¹ Н. Петровић, *Мемоари II...*, 123; Х. Хаџибеговић, „Опсада Никшића...”, 52–53; Г. Вуковић, *Мемоари I*, 395–397; Ђорђе Поповић, *Историја Црне Горе*, (Београд: Штампарија Петра Ђурчића, 1896), 248; Ј. Јовановић, *Ратна хронока...*, 167–168. *Глас Црногорца*, бр. 41, 14. (26) јул 1877, 1; *Застава*, бр. 108, 13. (25) јул 1877, 1; *Застава*, бр. 109, 15. (27) јул 1877, 1; *Застава*, бр. 110, 17. (29) јул 1877, 1; *Застава*, бр. 114, 24. јул (05. август) 1877, 1; *Застава*, бр. 116, 27. јул (08. август) 1877, 1; *Застава*, бр. 116, 02. (14. август) 1877, 1; *Narodni list*, бр. 57, 25. јул 1877, 1; *Narodni list*, бр. 58, 28. јул 1877, 1.

²² Г. Вуковић, *Мемоари I*, 394.

²³ Илија Пламенац је био црногорски сенатор и војвода, рођен код Вирпазара 1821. године. Као племенски капетан Црмнице учествовао је у ратовима 1852–1853 и 1862. године. За запажене војне подухвате награђен је титулом војводе и сенаторском функцијом. Активно је учествовао у рату 1876–1878 у реону Медуна, на Фундини, те у опсади Никшића и Бара. Са 9 батаљона је спријечио интервенцију од Скадра, приликом опсаде Улциња, да би у ноћним нападима на Улцињ заробио 2 батаљона низама 1878. године. У периоду од 1879. до 1905. године био је војни министар Црне Горе. Умро је 1916. године на Цетињу; *Војна Енциклопедија-друго издање*, knj. 6 (Nauloh-Podvodni), glavni urednik Nikola Gažević, (Београд: Војноиздавачки завод, 1973, 699).

тић, док је Машо Врбица²⁴ (1833–1898) држао положаје на Требјеси. Црногорци су почели са бомбардовањем града 27. јула.²⁵ Претходно су јавили заповједницима Никшића да склоне жене и дјецу у један дио града који ће поштедити. Наиб Хусејн наводи да је неколико граната пало близу складишта муниције тога дана, али да није дошло до детонације, након чега је муниција склоњена на сигурнију локацију. Одбрана града је наоружала мушкарце способне за ратовање и распоредила их на 24 тачке по махалама које су погодне за одбрану. Гавро Вуковић сматра да је посада овако разбацана на више страна губила на својој снази. *Narodni list* чак доноси један телеграм из Цариграда да су Црногорци поражени под Никшићем, али у наредном броју оповргавају те тврдње.²⁶ Опсада је даље ишла јако споро. Стилман је писао да је „за Књаза опсада Никшића била као партија шаха путем телеграма, потез по дану”. Никола је намјеравао да избјегне велике губитке, мада се војска жалила због неактивности и тражила јуриш. Гавро Вуковић је тврдио да „о опсади Црногорци нијесу имали појма”. Такође, узрок дуготрајној опсади била је застарјелост црногорске артиљерије, те су стога из Русије послата четири модерна топа. Гавро Вуковић на-

²⁴ Машо Врбица је био црногорски сенатор, војвода и министар. Рођен је 1833. године у Врби код Цетиња. Основну школу је завршио на Цетињу. Истакао се, као младић, у борбама око Жабљака, па је по жељи књаза Данила 1852. године послат на школовање у Русију. Из Русије се вратио 1854. године и постављен је за капетана у Његушима. На граховцу је 1858. године командовао тек заснованом артиљеријом у црногорској војсци, те је много допринио побједи. Током рата 1862. године командовао је опсадом Медуна. Активно је помагао Кривошијски устанак 1869. године. Војвода је постао 1875. године, збрињавао је избјеглице из Херцеговине и са вођама устанка одржавао везе. Након уласка Србије и Црне Горе у рат 1876. године командовао је црногорским добровољцима у Србији. Приликом напада на Алексинац и Делиград рањен је два пута. У Црну Гору се вратио 1877. године, гдје му је повјерена команда над артиљеријом приликом ослобођења Никшића, Бара, Улциња и других утврђених мјеста. Након рата 1878. године радио је на формирању општина и пољопривредних друштава. Наредне године је постављен за првог министра унутрашњих дјела Црне Горе, а ту дужност је обављао до 1884. године. Подржавао је устанике 1882. године и био главни покретач са црногорске стране. Пошто је пао у немилост књаза Николе напустио је Црну Гору, неко вријеме је боравио у Београду, да би на крају отишао у Бихаћ, па у Алексинац код Бањалуке. Ту је умро и сахрањен 1898. године. Био је носилац многих одликовања Црне Горе, Србије и Русије; *Српски биографски речник*, књ. 2, 323–324).

²⁵ Гавро Вуковић наводи да је бомбардовање почело дан раније, док остали извори говоре да је то било 26. јула; Г. Вуковић, *Мемоари I*, 397).

²⁶ Н. Петровић, *Мемоари II...*, 123–124; Х. Хаџибегић, „Опсада Никшића...”, 53–54; Г. Вуковић, *Мемоари I*, 399; *Глас Црногорца*, бр. 42, 18. (30) јул 1877, 1; *Застава*, бр. 111, 19. (31) јул 1877, 1; *Narodni list*, бр. 59, 01. август. 1877, 1, 3; *Narodni list*, бр. 60, 04. август 1877, 1.

води да артиљерија никада није играла важну улогу, али да је „у опсади Никшића пушка стављена у резерву артиљерији, а она узела главну акцију”.²⁷

Пуцњава из пушака и топова је трајала константно од почетка опсаде, те је на обе стране свакодневно било рањених и погинулих. Лакше рањени су обично упућивани на Цетиње, док су тежи рањеници збринуту у Жупи. За рањенике је набављен и већи број шатора. Црногорци су често ноћу бомбардовали град, с циљем да се браниоци што више изморе.²⁸ *Народни лист* доноси вијест да је првог августа Никшићу пресјечено снабдијевање водом, те да су до 3. августа браниоци два пута из града вршили испаде на црногорске положаје. Никшићани су преко својих жена допремали на положаје муницију, храну и воду искључиво ноћу.²⁹ Стилман наводи да су, на другој страни, Црногорцима жене доносиле храну сваки пети дан, те да је видио више њих како носе огроман хљеб на глави и потпуно игноришу опасност, с обзиром да су пролазиле на пушкомет османских положаја.³⁰

Књаз Никола је изненада напустио опсаду 4. августа и отишао на Цетиње. Наредног дана је обишао рањенике на Цетињу, а назад под Никшић кренуо је 13. августа након литургије поводом годишњице убиства књаза Данила.³¹ *Застава* извјештава да је, истог дана када је књаз напустио опсаду, погинуо поп Мило Јововић³² (1824–1877). У том извјештају из Котора наводи се да је поп Мило 1. авгу-

²⁷ Н. Петровић, *Мемоари II...*, 124; W. J. Stillman, *The Autobiography...*, 584, 597; A. Dž. Evans, *Ilirska pisma*, 139, 156; Г. Вуковић, *Мемоари I*, 398, 400; *Глас Црногорца*, бр. 43, 21. јул (02. август) 1877, 1.

²⁸ Н. Петровић, *Мемоари II...*, 124; *Застава*, бр. 124, 10. (22) август 1877, 2; *Застава*, бр. 125, 12. (24) август 1877, 1.

²⁹ Х. Хаџибеговић, „Опсада Никшића...”, 54; *Глас Црногорца*, бр. 42, 18. (30) јул 1877, 1; *Narodni list*, бр. 59, 01. август. 1877, 3; *Narodni list*, бр. 61, 08. август. 1877, 1.

³⁰ W. J. Stillman, *The Autobiography...*, 582, 597.

³¹ *Глас Црногорца*, бр. 44, 25. јул (06. август) 1877, 2; *Глас Црногорца*, бр. 47, 04. (16) август 1877, 2; *Narodni list*, бр. 62, 11. август. 1877, 1; *Застава*, бр. 124, 10. (22) август 1877, 2.

³² Мило Јововић је био знаменити црногорски јунак из Марковине, рођен 1824. године. Његов отац Петар се, поред Турака, борио и против Француза. Са 13 година га је одвео Петар II да учи богословију у Цетињском манастиру, да би га рукоположио за свештеника у родној Марковини са 18. година. Поред свештеничке дужности учествовао је у борбама против Турака у Херцеговини од 1858. године до погибије под Никшићем. Постао је јако популаран због свог јунаштва. Борио се у свим већим бојевима црногорске војске. На Вучијем долу је рањен и одликован; *Српски биографски речник*, књ. 4 (И-Ка), уредник Чедомир Попов, (Нови Сад: Матица српска, 2009), 689).

ста два пута упадао у град и палио стогове сијена, те да је 4. августа сам кренуо са револвером на један шанац, гдје је убијен.³³ Стилман наводи да је поп Мило „јахао горе-доле испред турских положаја и свакога дана позивао на двобој, да би на крају Турци сакрили групу добрих стријелаца на путу куда би пролазио, те су му, оборивши га подмуклим плотуном, откинули главу и послали књазу Николи“.³⁴ Еванс доноси другачију верзију овог догађаја, гдје каже да је „поп Мило, одјахао ка турским редовима и позвао којег било невјерника да му изађе на мегдан! Одмах се позиву одазвао један никшићки Турчин... Са неколико вјештих замаха ханџарем Турчин му скиде главу са рамена“. Такође наводи да су Црногорци одмах након двобоја осветили попа Мила.³⁵ Гавро Вуковић је забиљежио да се поп Мило, искочивши из шанца, упутио „флегматично“ ка шанчевима бранилаца, те у близини једног амбара „сјео је на сред поља, позивао је најчувеније јунаке Никшића да му изађу на мегдан“. Након што је убијен плотунима „један Никшић скочи из шанца, притрча и посијече му главу“.³⁶ Књаз Никола у својим мемоарима не наводи ништа о смрти попа Мила и одласку на Цетиње.

Након повратка књаза Николе под Никшић, Црногорци су успјели да заузму утврђење Чађавица³⁷, коју је бранило 120 војника. Чађавица је била јако битна за одбрану Никшића. Гавро Вуковић наводи да је књаз Никола планирао заузимање Чађавице још 29. јула, али је акција одгођена због неслагања међу војском ком батаљону треба припасти част за овај напад. Овога пута је књаз наредио да се из 4 батаљона одреди 200 војника за напад који ће, под окриљем мрака, бити изведен након дејства артиљерије. Група Црногораца заузела је Чађавицу 19. августа уз неколицину рањених, док је низама погинуло око 30. Исте ноћи пала је и кула Мушавија. Дан након Чађавице пале су и Петрова Главица и Кобиља Главица, чиме су Црногорци пришли пред сам град Никшић, а на саму Чађа-

³³ *Застава*, бр. 123, 09. (21) август 1877, 1.

³⁴ W. J. Stillman, *The Autobiography...*, 584.

³⁵ A. Dž. Evans, *Ilirska pisma...*, 158.

³⁶ Г. Вуковић, *Мемоари I*, 404. Гавро Вуковић наводи и да је књаз Никола на Цетиње отишао 7. августа ради преговора о преносу топова послатих из Русије преко територије Аустроугарске.

³⁷ Негдје се наводи као Чађавица, негдје као Чађалица. Постоје неслагања да ли је пала 19. или 21. августа.

вицу постављени су топови.³⁸ Еванс наводи да су Црногорци по наређењу књаза Николе напустили Петрову Главицу, да би је уз 10 погинулих и 17 рањених поново заузели током вечери 7. септембра.³⁹

Дисциплина није била нешто чиме је обиловала црногорска војска. Гавро Вуковић тврди је једино Машо Врбица успоставио дисциплину и организовао страже, предстраже, патроле и кориштење лозинки, а да су „друге бригаде налицале на прави башибозук”. Због таквог стања у војсци долазило је до случајева да појединци из Херцеговине дођу у помоћ Никшићу пролазећи кроз црногорске положаје неопажено. Дешавало се и да Црногорци без наредбе заузимају шанчеве, упркос казнама књаза Николе.⁴⁰

Упркос сталним окршајима и све јачем стезању обруча око Никшића, град се и даље јуначки опирао. Разлог за отезање опсаде лежао је у томе што је посада града имала боље топове од Црногораца. Послати Крупови топови из Русије дошли морем пред Кастил-Ластву 18. августа. У ноћи између 20. и 21. августа искрцани су и у тајности пренесени у Црну Гору. Два топа остала су на јужном бојишту, док су два пренесена, уз огромне напоре, под Никшић. Нови топови донесени су тек 2. септембра и били су далеко веће разорне моћи, те су приликом првих дејстава оправдали очекивања Црногораца. Тако су топови 7. септембра успјели, по ријечима наиба Хусејна, да запале „приближно 30-40 кула”. До доласка топова у Никшићу је владала већ оскудица у муницији и води, мада је киша поправила ситуацију са водом.⁴¹

Почетком септембра дошло је до преговора о предаји на иницијативу књаза Николе. Извори доносе одређену пометњу по редослиједу и околностима у преговорима. Књаз Никола у својим мемоарима помиње само да је Петар Вукотић послао писмо Фета бегу

³⁸ Н. Петровић, *Мемоари II...*, 124; Ј. Јовановић, *Ратна кронока...*, 168–169; Ђорђе Поповић, *Историја Црне Горе...*, 248–249; Г. Вуковић, *Мемоари I*, 400–401, 410–411; *Глас Црногорца*, бр. 48, 08. (20) август 1877, 2; *Глас Црногорца*, бр. 49, 11. (23) август 1877, 1; *Застава*, бр. 129, 21. август (08. септембар) 1877, 1–2; *Застава*, бр. 133, 28. август (09. септембар) 1877, 1; *Narodni list*, бр. 65, 22. август. 1877, 1; *Narodni list*, бр. 69, 05. септембар. 1877, 1.

³⁹ А. Дž. Evans, *Ilirska pisma...*, 156–157.

⁴⁰ Г. Вуковић, *Мемоари I*, 402–403, 412.

⁴¹ Х. Хаџибегвић, „Опсада Никшића...”, 56, 59; Н. Петровић, *Мемоари II...*, 124–125; Ј. Јовановић, *Ратна кронока...*, 169–170; Ђ. Поповић, *Историја Црне Горе...*, 249; А. Дž. Evans, *Ilirska pisma...*, 156; W. J. Stillman, *The Autobiography...*, 584–585; *Застава*, бр. 131, 24. август (05. септембар) 1877, 2; *Narodni list*, бр. 70, 08. септембар. 1877, 1.

Мушовићу у коме позива грађане и виђеније становнике Никшића на предају, осврћући се на јуначко држање у досадашњој опсади. У том писму се наводи да је узалудно прољевати даље крв, да неће доћи очекивана помоћ, те да ће војсци и грађанима бити поштеђени животи и иметак уколико се предају. Књаз Никола би у случају предаје дозволио да се војска повуче за Гацко са оружјем, осим топова, док би грађани могли да се изјасне да ли желе да напусте Никшић или остану да живе у њему као равноправни поданици владара Црне Горе. У писму се наводи да би одбијање предаје довело до разарања града и освајања на јуриш, при чему ће сви становници града бити сасјечени.⁴² Гавро Вуковић наводи да је књаз Никола прије писма Петра Вукотића послао једног заробљеника са поруком да се Никшић треба предати и да је већ тада нагласио да ће свима бити поштеђени животи и омогућено иселјавање по жељи. Међутим, заповједници града нису хтјели да преговарају преко заробљеника, те је због тога послато писмо које наводи књаз Никола.⁴³ Никшићки наиб Хусејн спомиње ово писмо, али само кратко каже да на њега није одговорено нити да је ико ишао на састанак с књазом. Он доноси податке о састанку Скендер бега⁴⁴ и по једног представника сваке махале са књазом Николом. У својим мемоарима књаз Никола не спомиње овај састанак. На те преговоре је, према тврдњама наиба Хусејна, Никшићане позвао књаз Никола. Састанак је одржан 5. септембра. Скендер бег је тражио десет дана да се размотре услови предаје, што је било договорено дан раније у Никшићу међу браниоцима. Књаз Никола је прво дао рок од два сата, да би се након протеста Скендер бега договорили да се одговор јави најкасније до 6. септембра у 16 часова.⁴⁵ Гавро Вуковић даје више детаља о самом састанку, те пружа информације о неповјерењу Скендер бега и у Никшиће и у Црногорце, као и да је састанак, након низа перипетија, одржан под Уздомиром. Он наводи да су изасланици били примљени уз војне почести, те да је уз Скендер бега дошло још 30 грађана Никшића.⁴⁶ Дан након састанка

⁴² Н. Петровић, *Мемоари II...*, 125–127.

⁴³ Г. Вуковић, *Мемоари I*, 418–419.

⁴⁴ Заповједник никшићког гарнизона, по поријеклу Мађар.

⁴⁵ Х. Хаџибегвић, „Опсада Никшића...”, 55–58.

⁴⁶ Г. Вуковић, *Мемоари I*, 420–422.

из Никшића је послат одговор да се неће предати, те је настављено бомбардовање града и услиједио је силовит напад Црногораца на шанце и утврђене положаје око Никшића.⁴⁷ Наиб Хусејн наводи да је град бомбардован 6. септембра од 6 увече до 3 послије поноћи и да је град много страдао. Бомбардовање је настављено опет током читавог наредног дана и било је пропраћено јуришима на шанце и утврђене положаје Никшићана. Хусејн тврди да су сва четири руска топа дејствовала тих дана против Никшића, док остали извори говоре да су само два дошла под Никшић.⁴⁸

Посада и грађани Никшића су престали пружати отпор 8. септембра 1877. године у 14 часова.⁴⁹ Они су током јутра тога дана одржали састанак и одлучили се на предају. Договорено је да иду за Гацко уколико им то књаз Никола дозволи. Књаз Никола је тражио безусловну предају, на шта су пристали браниоци. Након полагања оружја, књаз им је, као награду за исказано јунаштво, дозволио да задрже оружје. Гавро Вуковић наводи да је књаз одлично примио Скендер бега и да му је вратио сабљу, коју је овај у знак предаје положио. Гарнизон, око 2.800 људи, је ту ноћ провео у Горњем Пољу под црногорском стражом, а наредног дана кренуо је за Гацко, такође под пратњом Црногораца до границе. У граду је заплијењен 21 топ, од чега 6 Крупових модерних топова. Муниције је свакако већ било понестало, али је заплијењено много хране. Дио становништва је истога дана када и војска напустио Никшић, упркос увјеравањима да ће бити потпуно равноправни грађани и да ће имати пуну слободу вјероисповјести. Велико весеље је забиљежено тога дана на Цетињу, а из Котора су јављали да је цијела Бока Которска славила до дубоко у ноћ. Телеграми честитке, за пад тако важног града, стизали су у наредним данима са свих страна.⁵⁰ *Глас Црногорца* је читав један број посветио паду Никшића, гдје чак јавља да

⁴⁷ Исто, 422–424.

⁴⁸ Х. Хаџибегвић, „Опсада Никшића...”, 58–59.

⁴⁹ Гавро Вуковић једини наводи да се то десило у 8 ујутру; Гавро Вуковић, *Мемоари I*, 426.

⁵⁰ Х. Хаџибегвић, „Опсада Никшића...”, 59–60; Н. Петровић, *Мемоари II...*, 128–131; Ј. Јовановић, *Ратна кронока...*, 170; Ђ. Поповић, *Историја Црне Горе...*, 249; А. Dž. Evans, *Ilirska pisma...*, 159, 163–169, 171; W. J. Stillman, *The Autobiography...*, 599–600; Г. Вуковић, *Мемоари I*, 227; *Застава*, бр. 133, 28. август (09. септембар) 1877, 3; *Застава*, бр. 134, 30. август (11. септембар) 1877, 1; *Застава*, бр. 138, 06. (18) септембар 1877, 1; *Narodni list*, бр. 71, 12. септембар. 1877, 1; *Narodni list*, бр. 72, 15. септембар. 1877, 3.

је из Цариграда послат телеграм у Беч 7. септембра да су Црногорци, потучени под Никшићем, подигли опсаду. Број је започет стиховима које је књаз Никола послао књегињи Милени:

На бијелу Оногшту застава се моја вије,
 А Пламенац војевода под њим рујно вино пије.
 Око њега барјактари загракташе ка' орлови,
 А Никшићи сјетни. Тужни сад су мени сви робови.⁵¹

Занимљиво је дати неке погледе савременика након ослобођења Никшића. Наиб Хусејн тврди да су Црногорци за вријеме опсаде имали „близу 3.000 мртвих и рањених”, те да је те податке добио од књажеве војске. За губитке бранилаца наводи да не прелазе 220 мртвих и рањених, те изражава наду да ће Никшић убрзо бити враћен Османском царству.⁵² Еванс наводи да су Црногорци били изненађени бројем бранилаца, мислећи да је био већи. За самог књаза Николу каже да је једном приликом током опсаде изразио мишљење да град брани најмање 4.000 људи. У његовим списима је забиљежено да је командант Никшића Евансовом пријатељу рекао да је стално извјештавао Цариград о жалосном стању утврђења⁵³ и њиховој неодрживости, те да је могао Никшић бранити годинама да су захтијеви испуњени. Еванс сматра да је одлазак муслиманског становништва од користи за Црну Гору јер би њиховим задржавањем постојала опасност од побуне, што би слабило дефанзивну снагу те области. За муслиманско становништво каже да су одлазили у Подгорицу, Албанију и Гацко. Еванс указује и на економску добит освајањем Никшића и његове околине.⁵⁴ За сам град Еванс наводи да је много страдао⁵⁵ од бомбаровања и да нема куће која није погођена гранатом. Био је згрожен муницијом коју је пронашао у Никшићу. Он описује да се у кугли налазио дрвени клин, те

⁵¹ *Глас Црногорца*, бр. 54, 29. август (10. септембар) 1877.

⁵² Х. Хаџибегич, „Опсада Никшића...”, 60.

⁵³ Шарл Иријарт још на почетку устанка наводи да су спољна утврђења зидана и покривена земљом. *Šarl Iričart, Bosna i Hercegovina*, 136.

⁵⁴ *Глас Црногорца* такође доноси податак да поља добијена освајањем Никшића могу да произведу хране више него сва дотадашња територија Црне Горе; *Глас Црногорца*, бр. 54, 29. август (10. септембар) 1877, 2.

⁵⁵ Гавро Вуковић, такође, наводи да је причињена огромна штета на ионако трошним грађевинама, те да су „град и варош сачињавали једну развалину”; Г. Вуковић, *Мемоари I*, 428–429.

би се кугла приликом удара распала и стварала теже ране уз обавезно затровање.⁵⁶ Занимљиво је да је годину дана раније сличну муницију описао Петр Монтеверде (1839–1916) вјероватно из борби у кланцу Дуга. Он наводи да се зрна распадају на 4-5 дијелова помоћу посебног механизма, те да је таква муниција забрањена према конвенцији о мецима у Женеви.⁵⁷ Стилман наводи да су у граду, након извјесног периода, завладале богиње и грозница, као и да је шатора било у изобиљу. Он доноси податак да је књаз Никола дао становницима четири дана рок да се изјасне да ли желе да напусте Никшић или да остану под управом Црне Горе. Према његовим тврдњама већина је хтјела остати, али су се предомислили након вијести из Спужа да ће сви који прихвате заштиту књаза Николе бити прогнани, а имовина конфискована када се Турци врате у град. Стилман тврди да су турске власти упорно плашиле обичне становнике покољем уколико Црногорци заузму град, па је и то један од разлога њихове жилаве одбране. Он наводи да су жене у једној клисури, на путу према Гацку, панично питале да ли је то мјесто гдје ће бити поклани. Стилман сматра да су повољни услови предаје награђени приликом опсаде Спича, где је била посада из Никшића која се предала без озбиљнијег отпора.⁵⁸

Књаз Никола је као привременог заповиједника у Никшићу поставио Илију Пламенца. У својим мемоарима наводи да се већ наредног дана након заузимања града живот вратио у нормалу, те да су сви дућани отворени и да је владао ред и мир. Болницу у Никшићу, која је била испуњена мноштвом рањеника, преузели су љекари Црвеног крста.⁵⁹ Књаз Никола је са главнином војске кренуо у Билећу, коју је убрзо и заузео, док је у Дугу послао Петра Вуко-

⁵⁶ A. Dž. Evans, *Ilirska pisma...*, 160, 172–173, 175, 179, 183.

⁵⁷ Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1988), 411.

⁵⁸ W. J. Stillman, *The Autobiography...*, 600–601, 606; Муслимани који су се из Никшића иселили у Херцеговину имали су веома битну улогу приликом отпора окупацији Босне и Херцеговине. Након окупације многи су се вратили у Никшић, а затим опет отишли у Санџак и на Косово; Јован Ивовић „Расељавање никшићких муслимана”, *Историјски записи*, 5–6 (1948), 363–368.

⁵⁹ У Никшићу ће почетком 1878. године бити отворена и основна школа за избјеглице из Херцеговине, као и интернат за избјеглу сирочад који је похађало око 30 ученика; Бранко Бабић, „Прилог изучавању положаја херцеговачких избјеглица у Црној Гори 1875–1878.”, *Стогодишњица Црногорско-турског рата 1876–1878*, Зборник радова (Титоград: ЦАНУ, 1978), 236–237.

тића с циљем да заузме кланац, чиме би посјед Никшића био потпуно осигуран са стране Херцеговине. Најприје је заузета Пресјека, а затим и утврђења Оџина Пољана, Смедерево, Злоступ и Ноздре. Посљедње двије су биле изузетно јаке и књаз Никола тврди да су „по најновијем начину ограђене фортице”. Посаде су углавном пружале мањи отпор, да би се убрзо након дејства топова предале. Браниоци су пуштени на слободу, као и у случају Никшића. Дуга је очишћена до 21. септембра, а у утврђењима је заплијењено много хране и ратног материјала. Након Дуге освојена је, уз доста отпора, тврђава Горанско 24. септембра, гдје је заплијењено 500 пушака, 3 велика топа и много хране.⁶⁰

Ослобођење Никшића од турске власти био је генерацијски сан Црногораца. Опсада и пад Никшића представљају новост у дотадашњим сукобима Црне Горе и Османског царства. По први пут је артиљерија играла главну улогу у црногорској војсци, а Црногорци су, у одсуству стално захтијеваног јуриша, морали да остану у заклону. Као што је наведено, једино је Машо Врбица успоставио дисциплину, страже и кориштење лозинки, што је, такође, представљало новост у обичајима ратовања Црногораца. На тај начин, опсада Никшића је наговијестила неке нове начине вођења борбе за ослобођење.

Списи савременика и учесника опсаде Никшића доносе, свако на свој начин, много интересантних и вриједних података о овом догађају. Свједочења су некада у супротности једна са другима, али се углавном надопуњују, откривајући често и побуде самих аутора. Вилијам Стилман и Артур Еванс, упркос устаљеном мишљењу британског јавног мњења, заузимају отворени антитурски став. Код Еванса је тај став много израженији. Њихови извјештаји су, поред ратних дешавања, испуњени драгоценим описима крајева, обичаја и свакодневног живота обичног становништва. Периодика је много пажње поклањала дешавањима у устанку у Босни и Херцеговини уопште. Извјештаји из рата Русије и Османског царства по-

⁶⁰ Н. Петровић, *Мемоари II...*, 129, 131; Ј. Јовановић, *Ратна хронока...*, 171; Ђ. Поповић, *Историја Црне Горе...*, 249–250; А. Dž. Evans, *Ilirska pisma...*, 186–188; Г. Вуковић, *Мемоари I*, 429–432; *Глас Црногорца*, бр. 56, 05. (17) септембар 1877, 1; *Глас Црногорца*, бр. 57, 08. (20) септембар 1877, 1; *Глас Црногорца*, бр. 58, 12. (24) септембар 1877, 1–2; *Глас Црногорца*, бр. 59, 15. (27) септембар 1877, 1; *Застава*, бр. 141, 11. (22) септембар 1877, 1; *Narodni list*, бр. 73, 19. септембар. 1877, 1; *Narodni list*, бр. 74, 22. септембар. 1877, 1–2.

стају примарни и више заступљени, посебно након преласка руске војске на Балкан. Упркос томе, периодика пружа низ корисних података о опсади Никшића.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

Буковић, Гавро, *Мемоари I*, приредили Бранко Бањевић и Димитрије Јоветић (Цетиње: Обод, Подгорица: Побједа, 1985).

Evans, Artur Džon, *Ilirska pisma*, (Banja Luka: Besjeda, Grafid, 2008).

Irijart, Šarl, *Bosna i Hercegovina-putopis iz vremena ustanka 1875–1876*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981).

Јовановић, Јован, *Илустрована ратна хронока-свеска III*, (Нови Сад: Штампарија А. Пајевића, 1877).

Петровић Његош, Никола I, *Мемоари I-II*, приредио протојереј Радомир Никчевић (Цетиње: Светигора; Подгорица: Октоих, 2009).

Stillman, William James, *Herzegovina and the late uprising: the causes of the latter and the remedies*, (London: Longmans, green, and co, 1877).

Stillman, William James, *The Autobiography of a Journalist-Volume II*, (Boston and New York: Houghton, Mifflin and company, 1901).

Тепић, Ибрахим, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1988).

Хаџибеговић, Хамид, „Опсада Никшића 1877 г. према извјештају никшићког наиба”, *Историјски записи*, 7–9 (1949): 49–65.

Периодика

Глас Црногорца

Застава

Narodni list

Литература

Бабић, Бранко „Прилог изучавању положаја херцеговачких избјеглица у Црној Гори 1875–1878.“, *Стогодишњица Црногорско-турског рата 1876–1878*, (Титоград: ЦАНУ, 1978), 223–242.

Vojna Enciklopedija-drugo izdanje, knj. 6 (Nauloh-Podvodni), glavni urednik: Nikola Gažević, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973).

- Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2008).
- Екмеčić, Milorad, predgovor jugoslovenskom izdanju Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu tokom pobune avgusta i septembra 1875*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1965)
- Екмечић, Милорад, *Устанак у Босни 1875–1878*, (Нови Сад: Архив Војводине, Православна реч, 2021).
- Ивовић, Јован „Расељавање никшићких муслимана”, *Историјски записи*, 5–6, (1948), 363–368.
- Plievski Hr, Petar predgovor izdanju Džon Čedvik, *Mikenski svet*, (Beograd: Utopija, 2002)
- Јовановић, Радоман, „Црна Гора 1851–1878”, *Историја српског народа*, V–1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 425–446.
- Ковачевић, М. Душко, *Историја спољне политике руске империје: 1801–1917*, (Београд: Завод за уџбенике, 2019).
- Микавица, Дејан, Васин, Горан, Нинковић, Ненад, *Срби у Црној Гори*, (Никшић: Институт за српску културу, 2017).
- Попов, Чедомир, „Србија 1868–1878”, *Историја српског народа*, V–1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 305–321.
- Поповић, Ђорђе, *Историја Црне Горе*, (Београд: Штампарија Петра Ђурчића, 1896)
- Радан, Лазар, *Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023).
- Српски биографски речник*, књ. 2 (В–Г), уредник Чедомир Попов, (Нови Сад: Матица српска, 2006)
- Српски биографски речник*, књ. 4 (И–Ка), уредник Чедомир Попов, (Нови Сад: Матица српска, 2009).
- Субић, Радован, *Стилман и балкански устаници (1868–1878)*, (Београд: Phoenix Press, 2016).
- Терзић, Славенко, *На капијама Константинопоља: Русија и балканско питање у 19. веку*, (Нови Сад: Православна реч, Историјски институт Београд, 2021).
- The Encyclopaedia Britannica-eleventh edition*, volume XXV, (New York: Encyclopaedia Britannica, Inc, 1911).
- The Encyclopaedia of Islam*, vol. VII (MIF-NAZ), (Leiden-New York: E. J. Brill, 1993).
- Чубриловић, Васа, *Устанак у Босни 1875–1878*, (Београд: Службени лист СРЈ, Балканолошки институт САНУ, 1996).

THE LIBERATION OF NIKŠIĆ IN THE WORKS OF CONTEMPORARY PEOPLE

Abstract: *The history of relations between the Ottoman Empire and Montenegro is filled with almost constant conflicts. One of these conflicts, caused by the uprising in Herzegovina in 1875, will lead to the long-awaited liberation of Nikšić, the causes, course and consequences of which we attempt to present in this work according to the eyewitness accounts of contemporaries and participants in the siege of 1877. The work was based on periodicals of the time, letters from a correspondent for the Manchester Guardian, the autobiography of an American journalist, travel writer and Times correspondent, a report by an Ottoman official in Nikšić during the siege, and the memoirs of the Montenegrin ruler and his duke. The dates in the work are given according to the new calendar, while the mentioned sources use dates according to both the old and new calendars.*

Keywords: *Nikšić, Prince Nikola Petrović, Arthur Evans, William Stillman, Naib Huseyn Ruhi Đozić, Gavro Vuković.*